

ЕРДЕМБЕКОВ БАУЫРЖАН, филология ғылымдарының кандидаты. М.О. Әуезов атындағы Семей университетінің аға оқытушысы, филология факультетінің деканы, проректоры қызметтерін атқарды. «Абай және Шәкәрім», «Біржан-Сара айтысындағы көкейкесті мәселелер», «Байғара ақыннан бастау алған он жеті ақын кімдер?», т.б. көптеген ғылыми-зерттеу мақалаларының және «Әріп ақын» монографиясының авторы. Ғалым «Абайдың әдеби ортасы және ақындық мектебі» деген тақырыпта докторлық жұмысын сәтті аяқтап, қорғау мәресіне шықты. «Шәкәрім» журналы мен Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу Орталығы ұжымы Бауыржанға сәттілік тілей отырып, «Абай және Шәкәрім – рухани туыстық» мақаласын оқырмандарға ұсынады.

АБАЙ ЖӘНЕ ШӘКӘРІМ – РУХАНИ ТУЫСТЫҚ

Абай – Шәкәрімнің ағасы десек – ол екі ақын арасын ашатын анықтамалыққа аздық етеді. Абай – Шәкәрімге рухани ұстаз, ақындыққа тәрбиелеген жан. Сондықтан да, Шәкәрімнің ақындығы туралы сөз болғанда Абайсыз сөз қозғау мүмкін емес.

Сондай-ақ, Абай қасындағы өнерлі жастардың барлығын ақын ретінде қабылдап, ақын шәкірттері қатарына жатқыза беруге болмайды. Абай жанына тек ақын ғана емес, «көкірегі сезімді, тілі орамды» өнерлі жастардың көбісі жиналған. Абайдан тәлім алған. Ал, ақын шәкірттер, олар-бойында ақындық таланты бар, ол жай ғана ақынжандылық, өлең құмарлық емес, Абай сынынан өте алатын шынайы таланты бар Абай жанынан табылатын ақындар.

Ақындық қабілеті жағынан да, білімі жағынан да Абайдың басқа шәкірттерден оқ бойы озық тұрған Шәкәрім тұлғасы кеңестік кезеңде зардаптың да ең ауырын арқалағаны белгілі. Абайдың сонын ала шыққан қазақтың ең білімді зиялысы кеңес идеологиясына аса жақпағаны анық. Отызыншы, қыркыншы жылдары Абай мектебі, оның ішінде Шәкәрім туралы М.Әуезовтің пікірлері қатты сынға алынды. 1951 жылдың 15 маусымында болған «Абайдың әдеби мұрасы мәселесін талқылауға арналған ғылыми айтыстағы» С.Мұқановтың Шәкәрім турасындағы (басқа шәкірттер де бар) айыптау сыны – Абай мектебінің, оның ішінде Шәкәрім мұрасының болашағына орны толмас зардап әкелгенін ашық айтуымыз керек.

Заман қанша қақпақыл қойғанымен, Әуезов Шәкәрім есімін келешек ұрпаққа жеткізуге бар ықылас-кейіпін, күш-жігерін жұмсады. «Әуезов жолдастың Шәкәрім бандит боп өлгеннен кейін де, оған мейірімді көзбен қарауға, ең жеңіл тілмен айтқанда-ұят», – деген (1,59)

С.Мұқанов енді Әуезовтің көркем шығармаларындағы Шәкәрімнен елес беретін бейнелерге шүйілді. Оған себеп те бар еді.

Әуезов Абай мектебі тақырыбын көркем туындыларына да арқау етті. Мүмкіндігінше, әрине! Негізгі идеясы – Абайды ақындар ұстазы дәрежесінде көрсеткен жазушының «Ақын аға» романы жарыққа шықпай жатып жөргегінде тұншықты. Кейіннен бұл туынды саясат талабымен түбегейлі өзгерістерге ұшырап, еріксіз бұрмаланып, «Абай жолының» екінші кітабы ретінде жарық көрді. Барға қанағат!

Ұлы шығарманың екінші кітабы дүниеге келген күннен бастап романды жақтайтын және жөнсіз қаралайтын пікірлер айтылғаны белгілі. Әуезов өзі өте жоғары бағалаған Ғ.Мүсіреповтің «Абай романы туралы» деген сын мақаласынан бері қарайғы ғалымдардың, зерттеушілердің еңбектерінде Абай мектебі жайында сөз қозғалмайды. Ол – заңды да! «Абай жолының» екінші кітабында Абайдың ақын шәкірттері деген тіркес атымен жоқ. Орнына Әуезов «Абайдың жас достары», «Абай жанындағы өнерлі жастар» дегенді қолданып, тығырықтан шығады.

Әсілі, Абайдың ақындық құдіреті өз ортасына әсер етуімен өлшенбек. Осы ақындық кемелдіктің бір қырын. Абайдың ұстаздық қаракетін Әуезов өз дәрежесінде сомдай алмай кетті. Уақыт сомдатпады. Роман Абай шәкірттерінсіз (тарихи шындық тұрғысынан алғанда) дүниеге келді. Басқасын былай қойғанда Абайдың ең көрнекті ақын шәкірті, ілгісі Шәкәрімсіз ұлы ақын туралы роман жазу – жоқтан бар жасаумен тең еді. Шұбар – Шәкәрім – Дәрмен! Бұл үштік Әуезовтің саяси талапқа қарсы жасаған амалы еді. Көзі қырағы оқырман Дәрменнен Шәкәрімді тапты. Ал, саяси тапымның

кажеттілігі үшін Шұбардың прототипті – Шәкәрім. Өмірде Құнанбай туыстарының ішінде Шұбар деген адамның болғаны да рас. Абай елінің шежіресі Б.Исабаевтың айтуынша: «Өскенбайдың өр тоқалы Таншолпаннан Шұбар, Елеусіз, Тілеуберді туады» (2,5). Әйтсе де, Әуезовтің сомдағаны бұл Шұбар емес. Эпопеядағы Шұбар бейнесі, тағы да қайталаймыз, Әуезовтің айла тәсілі.

Ақын Абайдың интернационал, революционер Абай іздеген заманда Әуезов Шәкәрім бейнесін бүркемелеп болса да беруге жан салғаны шығармаға терең үнілген адамға бірден байқалады.

Дәрмен образы - Әуезов романда айта алмай кеткен Абайдың ақын шәкірттерінің жиынтық бейнесі. Ғалым М.Базарбаев Дәрмен образына тоқтала келіп: «...Романның соңында Дәрмен Абай зиратының басына келіп: «Өле - өлгенше асыл сөздерің сақтармын, ата, тәрбиенді ақтармын, агажан», – деп, берген аңылында да көп мағына, терең астар бар», – деген (3,273) пікірі сұңғыла жазушының негізгі ой астарын дөп басқан.

Романда Абайдың ақындық мектебі туралы сөз жоқ, бірақ шығармаға діттеп үнілсеңіз ақындық мектеп идеясы бар. Қалай десек те, ұлы жазушының қиыннан қиыстыра білер шеберлігі саяси сының уысынан шығып кете білді.

Жалпы жас шағында М.Әуезов Шәкәрімнен көп-ақыл кенес алып тұрған.

Ахат ақсақалдың естелігіне үнілсек былай дейді: «Әкей жалпы жастарды, оның ішінде оқыған жастарды жақсы көретін... Өзім толық (есімді) білетін кезде Мұхтар Әуезов, Даниял Ысқақов сияқты оқыған жастар келіп, бірнеше күн жатып, әксіммен әңгімелесетін. Соңда Мұхтардың көп сұрайтыны шығыстық ақын-жазушылары болатын... Мұхтар әкеймен жиі әңгімелесетін.

Сонда, Мұхтар мен арқылы әкейге хат жазып, керекті сұрақтарына жазба түрде жауап алып тұратын. Кейінде Мұхтар марқұм айтатын: «Сол кезде шығыс әдебиеттеріне Шәкәрімдей жүйрік адам көргем жоқ. Шығыс әдебиетіне берілуіме себеп болған ұстазым Шәкәрім!» – дейтін (4,20). «Шәкәрім және М. Әуезов» деген әлі теңі шешіле қоймаған тың тақырыпқа жетелейді бұл жолдар. Демек, Ә.Тәжібаевтың: «Шәкәрімнің өмірі мен мұрасы ғылыми негізде зерттеуге классик жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің жазғандары бағыт берері хақ. Оның ғылыми еңбектеріндегі Шәкәрім туралы айтқандарын жүйелеу қажет», – деп (5,22) кезінде айтқан пікірі әлі күн тәртібінен түскен жоқ.

Шәкәрім тұлғасы Абайдың басқа ақын шәкірттерінен айтарлықтай биік түр. Өйткені, өзге шәкірттерге қарағанда Шәкәрім Абай тәрбиесін бала жастан көріп өсті. А.Құдайбердіұлының естелігіне көз жүгіртсеңіз Абай Құдайберді балаларының ішінде Шәкәрімге ерекше ықылас беріп, тәрбиесіне алған. Шәкәрімнің жасынан домбыраға құмарлығын байқап домбырашы алғызып,

құсбептілігін танып, мергенге ертіп, тіпті жер өлшеуге келген орыс инженеріне қосып «орыс тілін үйрен, әрі өнерін үйрен» деп әр өнерге баулыған.

Шәкәрімнің әр салада жазған шығармаларына Абай себепші болып отырды. Бір ғана мысал. Шәкәрімнің тарихи шығармасы – «Түрік, қырғыз һәм хандар шежіресі» Абайдың жөн сілтеуімен жазылған дүние. Шәкәрім Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи шығармасын ұлғайтып, деректер қоса отырып туған тарихымыз үшін теңдессіз дүние қалдырды. Осындай сабақтастықтар келтіре берсе жетерлік.

Абай қамқорлығының ең зоры – Шәкәрімнің Меккеге аттануы еді. Абай кезінде қолын қыш сормеп қалған кемел білімге Шәкәрім осы сапарында қол жеткізді. Бұл сапар, сөз жоқ, Шәкәрімді өз заманының ең білімді адамдарының бірі етті. Стамбұл, Мекке, Мәдинада кітапханалар бар, қандай кітаптар бар, кімдердің еңбектері құнды деген мәселелерді бүге-шігесіне дейін айтып, жөн сілтеуші Абай болды. Әкесінің кітапханасы турасында Ахат ақсақал былай дейді: «Сол кезде Шәкәрімнің кітапханасындағыдай кітаптары бар адамдарды көргем жоқ. Батыс, Шығыс ақындарының толық жинақтары, барлық елдің лұғаттары, газет-журналдары болатын», – деп (5,12) батыс пен шығыстың құнды кітаптарының біразын теріп көрсетеді. Осы арада әлі күнге түбегейлі зерттелмей келе жатқан Абай кітапханасы, Шәкәрім кітапханасы деген тақырыптардың қолға алынбай жатқандығын айта кетуіміз керек. Шәкәрім кітапханасы деген тақырып – терең білімді, ыждаһатты ізденісті, салмақты сараптауларды қажетсінетін, екіншісі игеріп кете алмайтын ауыр дүние. Шәкәрімнің білім алған көздерін анықтап алмай Шәкәрімді тану, басқаға таныту мүмкін емес...

Абайдың ақындық туралы, өлең туралы ойларын сөз еткенде, алдымен ауызға оралатыны – «Өлең – сөздің патшасы» деп басталатын өлеңі.

Абайдың ақындық туралы жазған өлеңдерін, оның ақындарға арнауынан бөліп қарау мүмкін емес. «Біреудің кісісі өлсе қаралы ол» деген ақындыққа арналған өлеңінде Абай өзі ұстаз тұтқан қазақтың ауызға ілінер деген үш ірі ақынын тандап алып, өлеңдеріне сын айтатыны белгілі. Өлеңге қойған талабы биік Абайдың сынына жарағаны - Бұхар, Дулат, Шортанбайлар. Байқасаңыз, бұлар Абайдың жанына жақын, ақындық өнері жетпегенмен деңгейлес ақындар – сынға ұшырап отырғандар.

Ендігі жерде «Сөз түзелді, тыңдаушы сен де түзел» деген қағиданы ту еткен ақын қасындағы шәкірттеріне сынды мейлінше күшейте түседі.

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деп басталатын өлеңінде «сөзімді тасыр ұқпас» деп талапты жас ақындарға салмақты ескерту жасайды.

Сөз айттым «Әзірет Әлі, айдаһарсыз»
Мұнда жоқ «алтын иек, сары ала қыз».

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.

Бір шумақ өлеңінде үш ақынды, өзінің ең талантты деген үш шәкіртінің өлеңдерін сынаған. Өлеңге анықтаманы Тұрағұл Абайұлынан тыңдайық: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деген өлеңді Шаһкерім қажының жас күнінде кәрілікті жамандап, алпыстан аспай өлеңік, кәрі ит, жат деп, былшылдап шағ деп айтады деп, бозбалашылықты мақтап, «Шіліктен шымылдық құрып, томашадан жастық қыл» деген өлеңі болған. Көкбай молданың «Әзірет Әлі айдаһармен алысыпты» деген өлеңі болған. Әріп деген сыбан, өлең жазғыш жігіт «Зияда» деген өлең жазған, қызды мақтамақшы болып суреттегенде көзі гауһар, негі алғын деп, осы сықылды алтын тастарды түсіле қарамай сұлудың бетіне жапсыра берген. Сол үшеуіне ой салып, құбыла көрестелікші болып жазып еді. Ол өлеңге Әріп кектеніп, Біржан мен Сара деген қыз айтысыпты деп өлең жазып, біздің ақсақалды жамандайды Біржанның Арғын емес, Керей екенін білмеңті» (6,44-45). Сөз болып отырған ақындардың бәрін көріп, қасында жүрген Тұрағұлдың айтқанынан артық айта алмаспыз. Олай деп отырғанымыз, кейінгі жылдары кеңестік заманда тиым салынған тақырыптарға жол ашылып, соның ішінде Шәкәрім шығармашылығы жайында да айтарлықтай мөлшерде зерттеулер жазылып жатқаны анық. Республикалық «Абай» журналының 2006 жылғы №1,2 сандарында А.Омаровтың «Шәкәрімнің өмірбаяны» деген атпен көлемді мақаласы басылды. Мақалаға толық талдау жүргізіп, баға беру біздің мақсатымыз болмағандықтан, жоғарыдағы Абай өлеңіне қатысты айтқан автордың ойына тоқтала кеткенді жөн көрдік. Өлеңге тоқтала келіп, автор: «Бізше Абай өлеңіне бірден бір себепкер, жалғыз түрткі жас Шәкәрім болған», - деп (7,45) сол ойын дәлелдеуге тырысады. Автордың найымдауынша «Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар», «қыныр келмей» т.б. Абай сөзінің бәрі тек Шәкәрімге арналған да «Әріп пен Көкбай ақының Шәкәрімге қосақтала сыналуы тек бүркемелеу айласы» деп тұжырады. «Өлеңі бар, өнерлі інім» деген Абай сөзі жалқылық мағынада, яғни, Шәкәрімге арналған «өнерлі іні» де «өлеңі бар» да Шәкәрім», - деген сияқты Абай сөзін өз әлініше тек Шәкәрімге қаратылғанын дәлелдеуге біраз сөзін жұмсаған. Өлеңдегі «сәнқой, керім-кербез жігіт» Шәкәрім екен де, ал Әріп пен Көкбай жасында сәнді киініп, серілік құрмапты. Есіңізде болса, Көкбайға «Әсемсіп, сәнсіп» дейтін Абайдың өзі емес пе?

Керек десеніз, мәселе Абайдың әлгі сөздерді нақты кімге қарата айтқанында емес. Дәл осы өлеңді жазғанда үш ақынды да сынап отыр. Анауысын негізге алған, мынауысы тек фон десек, Абай ойына қиянат болады. Осы арада Абай сыны қай шәкіртіне қаратыла айтылды деген емес, ұстаздың сынын қай шәкірт қалай түсінді деген мәселеге тереңірек үңілсек, өлеңнің табиғаты ғана емес,

тағылымдық қасиеті де ашыла түсерді.

Өлеңді әр ақын өзіме деп қабылдағанына дау тумауы қажет. Ол – Әріптің Абайға кектеніп, (бұл арада ұстаз бен шәкірт арасындағы өлер кегі) «Біржан-Сара» айтысында – Абайды жамандауы. Ескерте кетейік, Әріп Абайды Сара аузымен жамандағанымен, Біржан аузымен асыра ақтап алады. Ал, Шәкәрім «Жастарға» өлеңінде кәтелігін мойындайды.

Айтайық дегеніміз, Абайдың анық айтып тұрған түсінікті сөзінің астарынан балама іздеп, басқаша ойлантып қою, немесе «Абай мына тұста былай айтпақ болған, осыны меңзеп тұр» деген сияқты жалаң философияға бару кейінгі әдебиетшілерді адастырады. Дұрыс тұрған сөзді майишекше айналдырып, Көкбай мен Әріпке айтылған сынды бүркемелей берсең, ертен өзі әрі тарт та, бері тарт болып жүрген Бұхар, Дулат, Шортанбайларды Абайдың аузынан алып тастамамызға кім кепіл. Мағынасы нәзік, түсініктерге зәру астарлы сөзі бар да, тобеннен қос қолдап ұрғандай қыл анық айтатын сөзі бар, Абайдың. Соңғысына еш анықтаманың да, түсініктің де қажеті жоқ. Осы өлеңді себеп еткен А.Омаровтың «Сонымен аға ақын мен іні арасындағы (Абай мен Шәкәрімді айтады Е.Б.) ортақ бағыт, осы негізде қалыптасатын шынайы рухани туыстық 1887 жылға дейін болмаған десек қате емес», - деген (7,47) пікірі жеп жасынан Абай тәрбиесінде болған Шәкәрім мен Абай арасындағы рухани байланысты жоққа шығаратын тым үшқары айтылған пікір.

Абай мен Шәкәрім арасындағы рухани байланыс туралы тамыры тереңге кететін тақырыптың тек көбігі ғана сыпырылды десек болғандай. Екі ақын арасындағы рухани жақындықтың бір куәсі – Абай сыны.

Кәрілікті жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз, –
деген шумактың соңғы түйіні:
Қызусыз тәнің,
Сезімсіз жаның –
Болады кәрілік белгісі.
Оны да сезбей,
Үмітін үзбей,
Келмейді шалдың өлгісі.
Алпыстан әрі бармаңдар,
Байқамай шал боп қалмаңдар! –

деп аяқталатын Шәкәрімнің «Кәрілік туралы» өлеңін нысанаға алған. Басқа екі шәкіртке сияқты Шәкәрімге де бұл сын оңай тимеген. Көкбай жырын жоғалтып тынса, Әріп басқа шығарма жазып ұстазынан «өш алғандай», қарымтасы қайтқандай болады. Ұстаз сынының Шәкәрімге қаншалықты әсері оның «Жастарға» деген ұзақ өлеңінде айқын көрінеді. Ел ішіндегі келенсіздікп айта келгі:

Абай жүр соны мазақ өлең қылып,
Біреу ұғар ма деп көзі ашылып,
Бізге де біразырақ айтқаны бар

Құр қылжақтай берме деп босқа күліп, – (5,39)
деген сөздер Абай өлеңіне меңзейді. Абайдың «Қызылшыл да, қызылшыл», «Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз елірме», «Сәнқой, данғой, ойнасшы, керім-кербез» дегендері жанға ауыр сөздер. Шәкәрімнің:

Шиканымды езгендей шықты жаным
Айтқанда естігендей ұғып келіп, –
деп ширеғатыны содан. Шәкәрімнің де әу баста ұстаз сынына ешкімге қалғаны анық:

Шу дегенде бұл сөзі жанға батты,
Бұрын ондай қорғем жоқ жаманатты.
Қайырусыз, қағусыз ескен басым
Бұлқындым шу асаудай мойны қатты.

«Ашу – алдан» дегендей ақылға жөндірген талапты жас кемеңгер ұстаздың сынын ой таразысына салып, саналы қорытынды шығарады.

«Неге мұндай қатты айтты?» – деп ойласам,
Олсннің сырты ашы, іші тәтті
Жаны ашып, жақсы сокпақ тазалапты,
Жігерленіп, білсін деп табалапты.
Жоба көрмей, жүгенсіз кетпесін деп
Қатты сөзбен қайырып камалапты, – (5,40)

деген жолдардан саналы шәкіртті рухани ізденіске салған ұстаз сынының қуатты нәтижесін аңғарамыз. Хәкімнің үш-ақ ауыз сөзі үш шәкірттің бұдан былайғы ақыпдық жолына қаншалықты әсер еткенін осы сараптаулардан-ақ байқауға болады.

Осы арада бір ескеретін жай Шәкәрімнің ұстаз сынынан қорытынды шығарып өз ойын ортаға салған «Жастарға» өлеңі акын жинақтарында 1879 жылы жазылған деп келтіріліп жүр. Яғни, Абай сынына дейін («Мен жазбаймын...» өлеңі 1889 жылы жазылған) он жыл бұрын жазылған болып шығады. Шәкәрімнің «Жастарға» өлеңіндегі әлгіндегі сөздер Абай сынына қатысты айтылған десек, онда Шәкәрім шығармасының 1979 жылы жазылуы логикалық жағынан мүмкін емес. Екіншіден, өлеңінің табиғаты 21 жастағы бала Шәкәрімнің емес, отыздан асқан Шәкәрімнің сөз сұлбасына келеді. Яғни, өлеңі Абай өлеңінен, 1989 жылдан кейін жазылған деген болжам айтуға болады. Демек, Абай сынаған «Көрлік туралы» өлеңімен «Жастарға» өлеңі бір жылда жазылған деуге негіз жоқ. Шәкәрім өлеңдерін бізге жеткізуші Ахат Құдайбердіұлы: «Жастарға» өлеңін Шәкәрім он тоғыз жасында жазған» деп (4,15) көрсетеді. Дегенмен, «1878 бен 1904 жылдарда жазған өлеңдері сінген», – деп Ахаттың өзі атап көрсететін Шәкәрімнің «Қазақ айнасы» кітабына «Жастарға» өлеңі енген. Сондай-ақ, А.Құдайбердіұлының сөзіне сенсек “Жастық туралы” деген өлеңді де 1879 жылы жазылған, яғни, Абайдың атақты сегізаяқ үлгісімен жазылған өлең “Сегізаяқтан” он жылдай бұрын жазылған болып шығады. Кейбір зерттеушілер Абай өлеңінің кейін жазылғанын

тілгетіек етіп: “Сегізаяқтың атағын шығарған Абай болса да, негізін қалаған Шәкәрім болуы ықтимал”, – деген (8,55) болжам айтады. Бұл тұрғыда ғалым Ш.Сәтбаеваның төмендегі пікірімен де санасқан жөн: «Ақынның баласы Ахат Құдайбердіұлының көрсетуі бойынша, «Жастық туралы», «Көрлік туралы», «Жастарға» деген ұзақ өлеңіне 1879 жыл; «Жаз келер» деген өлеңіне 1880 жыл қойылған. Мұның өзі шартты сияқты. Басқа өлеңіне жыл қойылмаған, жыл қойылмау, әрине, акынның творчестволық эволюциясын зерттеуді, толысу жолдарын анықтауды қиындататыны сөзсіз. Акын туындыларының кейбірінің жазылу мерзімін тек басылған жылдарына қарап оны шартты түрде анықтауға болады» (9,75-76). 1988 жылы шыққан ақынның қос жинағында да бірізділік жоқ. «Жазушы» баспасынан шыққан жинақта (құраст. М.Жармұхамедов, С.Дәуітов) «Жастық туралы» деген өлеңінің аяғында 1879 жыл деп көрсетілсе, (қараңыз: 5,29), «Жалын» баспасынан шыққан жинақта (құраст. М.Мағауин) осы өлең 1883 жылы шыққан деп көрсетілген (қараңыз: 10,37). Сондай-ақ, екі жинақтағы бастапқы бес-алты өлеңнен басқасының жылдары көрсетілмегенін ескерсек, Шәкәрім шығармаларының жазылған жылдарын анықтау - күн тәртібімен түспеген мәселе болып қала бермек. Өйткені, акын шығармаларының хронологиясын жасап алмай, Шәкәрімнің шығармашылық өмірбаяны туралы сөз қозғау мүмкін емес екендігін салмақты зерттеушілердің ұғынар кезі жеткендей.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұқанов С. Абайдың шәкірттері туралы // Абай. 1992. №4.
2. Исабаев Б. Ұлылар мекені. Новосибирск, 2001. -623 бет.
3. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. –Алматы: Ғылым, 1997. 504 бет.
4. Шәкәрімұлы А. Менің әкем, халық ұлы – Шәкәрім // Жұлдыз. 1992. №11.
5. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. –Алматы: Жазушы, 1988. -560 бет.
6. Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі, 1993. -56 бет.
7. Омаров А. Шәкәрімнің өмірбаяны // Абай. 2006. №2.
8. Елікбаев С. Шәкәрім өлең өрнегі // «Шәкәрім – Ұлы Абай дәстүрін жалғастырушы және дамытушы» тақырыпты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Семей, 1998. 158 бет.
9. Сәтбаева Ш. Лирикалық өрнектер сыры // кітапта: Шәкәрімтану мәселелері. 2-к. – Семей-Новосибирск: Талар-Пресс, 2006. 360 бет.
10. Құдайбердіұлы Ш. Жолсыз жаза. –Алматы: Жалын, 1988. -256 бет.